

Tanulmány

ADOMÁNY ÉS ERŐSZAK

– Mészöly Miklós *Koldustánc* című novellájának ökonómiai szempontú olvasata –

KLAJKÓ DÁNIEL

Szegedi Tudományegyetem

Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola

doktorandusz

klajkodaniel@gmail.com

ORCID 0009 0002 4587 1857

Gift and Violence

– An Economic Reading of Miklós Mészöly's *Koldustánc* ['Beggar's Dance'] –

Miklós Mészöly's reception usually interprets *Koldustánc* ['Beggar's Dance'] in the context of Albert Camus's novel, *The Stranger*. This essay attempts to examine the narrative and poetic structure of Mészöly's short story from the perspective of monetary economics. To do this, it first outlines the anthropological, ethical, psychological and economic aspects of the gift. These discourses draw attention to the asymmetry of the relationship between the donor and the recipient: the donor can always impose on the other the obligation to reciprocate. Giving the gift, therefore, can be seen as an implementation of power. In *Koldustánc* ['Beggar's Dance'], Mészöly represents the subversion of this power relation. Contrary to the original model of donation, here it is the beggar who takes control over the relationship. The essay investigates this shift of power, and demonstrates the economy inherent within the short story's system of tropes. Finally, the paper also decodes the semantic relationships of violence and terror that can be associated with the process of donation.

Keywords: Miklós Mészöly, monetary economics, gift, terror

Literatura 50 (2024) 2

DOI: 10.57227/Liter.2024.2.5

■ Táncrendismertetés

A *Vadvizek*, újraírva pedig az életművet reprezentáló *Alakulások* című kötetbe is beválogatott *Koldustánc* egészen az utóbbi évekig nem tartozott a legtöbbit, s talán hozzátehetjük, a legalaposabban megolvasott Mészöly-írások közé.¹ A novellára elsőként Szilágyi Sándor kívánta felhívni az irodalomtörténet figyelmét az 1970-es évek végén írt szakdolgozatával.² Szilágyi értekezése – a bevezető szerint irodalompolitikai okokra visszavezethetően – egészen az 1991-es „*Tagjai vagyunk egymásnak*” című, Mészöly hetvenedik születésnapjára összeállított Festschriftig nem jelent meg.³ A *Koldustánc* nyelvi-esztétikai kvalitásainak az irodalmi nagyközönség előtti deklarációja így, a bő egy évtizedig lappangó Szilágyi-értelmezéssel vélhetően összefüggésben, Földényi F. László esszélevelére hárult.⁴

A hatástörténetileg jelentős szöveg kései(bb) felfedezéséhez talán az a szerzői intenció is hozzájárulhatott, hogy a „*Koldustánc* 1985-ben a bukaresti Kriterion kiadó Mészöly-válogatáskötetében is megjelent, ám az ezt követő válogatásokból [a szerző] már elhagyta a novellát, és az életmű-összkiadás tervezetében sem biztosított neki helyet.”⁵ A munkásságot reprezentáló kiadásokból Mészöly által kigyomlált *Koldustánc* az irodalmi közeg értékítélete alapján azonban jelentékeny alkotás. A Mészölyt követő alkotói generációk (a már említett Földényi mellett Nadas Péter, Németh Gábor vagy az elsőkötetes Vonnák Diána) számára a novella elementáris olvasmányélménynek, az irodalom mibenlétéről alkotott ideák átértékelésére ösztönző remekműnek, irodalmi munkásságuk viszonyában pedig számottevő elődszövegnek bizonyult.⁶ Az utóbbi évek filológiai és hatástörténeti kutatásainak,⁷ továbbá

¹ SZOLLÁTH Dávid, *Mészöly Miklós* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2020), 42, 33–49. A novellából vett idézeteket a főszövegben a következő kiadás alapján jelölöm: Mészöly Miklós, *Alakulások* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975).

² SZILÁGYI Sándor, „Az agresszió természetrajza (*Koldustánc*)”, in ALEXA Károly és SZÖRÉNYI László, szerk., „*Tagjai vagyunk egymásnak*”: A *Tarzuszi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, 194–209 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó – Európa Alapítvány, 1992).

³ Részletesen lásd: *uo.*, 194.

⁴ FÖLDÉNYI F. László, „Születésnap levele Mészöly Miklósnak”, *Kalligram* 5, 1. sz. (1996): 3–6. A levél részletes szemléjéhez lásd BAZSÁNYI Sándor, „Alakulások: Mészöly Miklós prózájának befogadástörténeti vázlata 1990-ig és 1990-től”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125, 3. sz. (2021): 304–320; SZOLLÁTH, *Mészöly Miklós*, 43.

⁵ *Uo.*, 43.

⁶ Nadas Péter és a *Koldustánc* viszonyához, illetve a *Világló részletek* című önéletrajzban betöltött szerepéhez lásd BAZSÁNYI Sándor, *Nadas Péter* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2018), 710; BAZSÁNYI Sándor, „Mészöly köpönyege (vagy atlétatrikója)”, *Műút* 65, 3. sz. (2020): 23–29. Németh Gábor és Mészöly összevetéséhez lásd BAZSÁNYI Sándor, „Az idegen, az utazó, a helyvadász és az emléklapíró, avagy Albert Camus, Mészöly Miklós, Nadas Péter és Németh Gábor osztánca”, *Élet és Irodalom*, 2017. december 20., 25; SZOLLÁTH, *Mészöly Miklós*, 44–45. Vonnák Diána esetében a *Préda* című novella tekinthető *Koldustánc*-átiratnak.

⁷ Itt elsősorban Bazsányi Sándor és Szolláth Dávid kutatásaira érdemes gondolni.

Nádas és Németh újraírásainak (a *Világló részletek* roppant szövegcsarnokának, az azonos című *Koldustánc*nak és az e Mészöly-átiratot is bedolgozó *Egy mormota nyarának*) köszönhetően a *Koldustánc* végezetül elnyerte kitüntetett helyét a szerzőről szóló diszkurzív térben.

A gazdagon elvégzett filológiai és hatástörténeti adatolás ellenére Mészöly írásának szemantikai forrásvidéke továbbra sem kimerített: minthogy a kézenfekvő novella-tematika (adakozás, adomány, ajándék, alamizsna, koldus, körköröség, pénz és ritmus) látszólagos evidenciája ellenére a szövegben színre vitt csereformákra, monetáris és ökonómiai jelentésképződésre eddig nem fordítottak kellő figyelmet.

A Mészöly prózájának hatás- és kölcsönhatás-történetét szemlélő Bazsányi Sándor és a monográfus, Szolláth Dávid is hasonló értelmezői premisszák révén közelít a novellához. Mindketten az életmű belső organizációját, vagyis a redukciót mint minél gazdaságosabb nyelvhasználatot és a minél kevesebb szövegornamentikát hasznosító prózapoétikai tendenciákat indító műként jellemzik. Mellette a Mészöly-féle „hatalmi analízis” első állomásának, a motiválatlan narrációs akcióknak, valamint, világirodalmi vonatkozásában Albert Camus *Az idegen* (vagy a *Közöny*) című regényének intertextuális relációjában értelmezik a szöveget. A recepció Camus narrációjának azt a sajátosságát látja beépülni Mészöly epikájába, amely a szereplők lélektani és morális motivációit felszámolja, illetve azokat a környezeti elemek leírására helyezi át.⁸ Ezáltal a narratív események között létesíthető kauzalitást, az okokat-magyarázatokat feltételező történetvezetést Mészölynél is egy ismeretelméletileg szkeptikus narráció váltja fel.⁹

A novellában megjelenített csereformatípusokra, az ökonómiára és a monetáris eszközökre fókuszáló olvasattal azt kívánom bemutatni, hogy a *Koldustánc* hogyan képes strukturálni önmaga nyelvi matériáját – Camus elbeszéléstechnikáján túl – a monetáris ökonómiát meghatározó cserefolyamatok logikája szerint.

Az ajándékozás pólusai

Az ajándékozási, adományozási gesztusokban rejlő ambiguitásra különböző interdiszciplináris (főként antropológiai, etikai, filozófiai, gazdaságtörténeti, irodalomtudományos, pszichológiai, szociológiai és történettudományos) vizsgálatok már számos helyen rámutattak. Marcel Mauss az ajándékot a szolgáltatások olyan speciális fajtájaként értelmezi, amely „mondhatni önkéntes, látszólag szabad és érdektől

⁸ „[P]árhuzam: az engesztelhetetlen forróságba és fényességbe mártott környezetleírások hasonlósága.” (BAZSÁNYI, „Mészöly köpönyege...”, 26.)

⁹ „[E]z az apró – talán Camus ihlette – elmozdulás egyik korai jele annak, hogy fokozatosan eltávolodott a lélektani realista prózahagyomány metonimikus rendjétől, vagyis az okok és következmények soraként felfogott cselekményvezetés szigorú logikájától. A cselekedetek nem kielégítő, hiányos magyarázata több teret enged az olvasónak, rejtélyesebb lesz általa a szöveg.” SZOLLÁTH, *Mészöly Miklós*, 48.

mentes, ugyanakkor mégis kötelező és érdekek által vezérelt.”¹⁰ Az archaikus társadalmakban, szögezi le Mauss, a szolgáltatások „mindig ajándékok formáját öltötték, nagylelkűen adományozott ajándékokét, akkor is, amikor az ügyletet kísérő gesztus csupán fikció, formalitás és társadalmi hazugság, s a háttérben kötelezettség és gazdasági érdek állt.”¹¹ Mivel az adás csereviszonya a társas együttélésnek, a szolidaritás, a szimmetria vagy a reciprocitás logikáján alapuló elrendeződésnek, a baráti szövetségnek, valamint a társadalmi szerződés feltételének a fundamentuma lehet – általában pozitív töltetű csereformaként hivatkozható.¹² Marshall D. Shalins összegzésében: „If friends make gifts, gifts make friends.”¹³

Theodore Caplow az ajándékozást a nyelv működésével állította analogikus viszonyba:

Az ajándékcseré valójában nyelv, amely szavak helyett dolgokat alkalmaz lexikai elemekként. Ebből a szempontból minden kultúrának [...] van egy szolgáltatásnyelve, hogy kivételes alkalmakkor nélkülözhetetlen interperszonális kapcsolatokat fejezzen ki, mint ahogy van egy verbális nyelve is más célú jelentések létrehozására és kezelésére. A szolgáltatásnyelvet, mint a verbális nyelvet, a gyerekkorban kezdjük elsajátítani, és erősödő magabiztossággal használjuk az egyéni érés és az elsajátított társas megértés során.¹⁴

Az ajándék eszerint a nyelvsajátításhoz hasonlóan hol nyíltan-tudatosan, hol rejtetten-tudattalanul az interperszonális kapcsolatok függvényében termel és kezel jelentéseket. Ezért láthatni az ajándékok cseréjében a civilizált társadalom létrejöttének feltételét: „így kell megtanulniuk az osztályoknak, a nemzeteknek, de az egyéneknek is – egymás gyilkolása nélkül szemben állni, s önmaguk feláldozása nélkül

¹⁰ Marcel MAUSS, „Tanulmány az ajándékról: Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban”, ford. SALY Noémi, in Marcel MAUSS, *Szociológia és antropológia*, szerk. FEJŐS Zoltán, 193–338 (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 197.

¹¹ Uo., 198.

¹² Vö. Tracy A. SOWERBY és Alexandra URAKOVA, „Introduction: Unwrapping the Dangerous Gift”, in Alexandra URAKOVA, Tracy A. SOWERBY és Tudor SALA, szerk., *The Dangers of Gifts from Antiquity to the Digital Age*, 1–24 (New York: Routledge, 2022). Az ajándékcseréhez mint a társadalmi szerveződést fundamentálisan meghatározó szociális kapcsolatformához lásd még: Alvin GOULDNER, „The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement”, *American Sociological Review* 25, 2. sz. (1960): 161–178, <https://doi.org/10.2307/2092623>; MAUSS, „Tanulmány az ajándékról...”, 193–338; Marshall D. SHALINS, „On the Sociology of Primitive Exchange”, in Michael BANTON, szerk., *The Relevance of Models for Social Anthropology*, 139–224 (Hoboken: Routledge, 2013), <https://doi.org/10.4324/9781315017624>; Lewis HYDE, *The Gift: Creativity and the Artist in the Modern World* (New York: Vintage, 2007).

¹³ SHALINS, „On the Sociology...”, 139.

¹⁴ Theodore CAPLOW, „Rule Enforcement Without Visible Means: Christmas Gift Giving in Middletown”, *American Journal of Sociology* 89, 6. sz. (1984): 1306–1323, 1320, <https://doi.org/10.1086/228017>. Itt és az alábbiakban az idegen nyelvű forrásokat saját fordításban közlöm – K. D.

adni egymásnak. Ez bölcsességük és szolidaritásuk egyik tartós titka.¹⁵ Az ajándék természetéhez, annak ökonómiai vizsgálatához ezáltal az erkölcs imperatívusza eredetétől fogva hozzákapcsolható.¹⁶

Az adás gesztusai mindemellett a fentiekkel ellentétes implikációkat is magukban rejtnek. Az ajándékcsere nyílt vagy rejtett versengés, a felek közötti szövetség felforgatása, az aszimmetria, a megalázás, a hely-idő-mód-kontextus félreértésének lehetősége is szervezheti.¹⁷ Az ajándékozó és az ajándékot viszonzó közötti kapcsolat hatalmi struktúrája egyenetlen, az ajándék a státusz megszerzésének vagy kinyilvánításának eszköze is lehet, míg a kamatostól ellenszolgáltatott ajándék akár az első ajándékozó megalázására is szolgálhat: „A kapott, kicserélt ajándékban az kötelez, hogy a kapott dolog nem tehetetlen [not inactive]. Még ha az ajándékozó elhagyta [abandoned] is, valamennyire az ő része marad. Általa az ajándékozónak hatalma van a megajándékozott személy fölött, mint ahogy a tulajdonosnak is a tolvaj fölött.”¹⁸

Barry Schwartz az ajándék és az autonóm identitás összeférhetlenségére figyelmeztet: az ajándékozó önmagát erősíti meg (önmagához a nagylelkűség és az önzetlenség jegyeit rendelve), illetve meghatározza a megajándékozott személy identitásjegyeit.¹⁹ Másrészt az első ajándékozási gesztusban erőszakot is láthatunk, mivel az ajándékozó erkölcsi felsőbbiséget vindikál magának, a viszonzás kötelezettségét – az adósság terhét és az emlékezés kényszerét (az adásra való emlékezést mint ki-egyenlítő tartozást) – rója a megajándékozottra.²⁰ Schwartz az ajándékozást így az önzetlenség és a cinizmus, a barátság és a barátságtalanság végpontjai közti mozgásban ragadja meg.

¹⁵ MAUSS, „Tanulmány az ajándékról...”, 337.

¹⁶ David MARTYN, „Sade etikai ökonómiai”, ford. Kocsis Andrea, *Helikon* 57, 4. sz. (2011): 513–531.

¹⁷ SOWERBY és URAKOVA, „Introduction...”, 1–24. Sowerby és Urakova a nyugati kultúrtörténet paradigmatis ajándékaként a trójai falovat említi, amely szemléltetheti azt a kockázatot, hogy az ajándék nem mindig az, aminek látszik, a barátkozás gesztusa mögött pedig ártó szándék is lapulhat. Ehhez lásd uo., 1.

¹⁸ Uo., 210.

¹⁹ Barry SCHWARTZ, „The Social Psychology of the Gift”, *American Journal of Sociology* 73, 1. sz. (1967): 1–11, 2, <https://doi.org/10.1086/224432>.

²⁰ Uo., 9. Megjegyzendő, azok az elméleti közelítések, melyek az adomány elsődlegességében a hatalmi elrendeződés aszimmetriáját vélik felfedezni, Arisztotelész gazdasági és etikai irányultságú gondolataiig is visszavezethetők: „[A becsvágó ember s]zívesen tesz jót másokkal, de restelli, ha másoktól részesül jótéteményben: az előbbi azt az embert jellemzi, aki fölényben van, az utóbbi pedig azt, akivel szemben mások vannak fölényben. A jótéteményt még nagyobb jótéteménnyel viszonzza: ilyenformán az, aki vele szemben megkezdte a jótétemény gyakorlását, még adója is marad, tehát ő lesz az, akivel tulajdonképpen jót tettek. Azt is tapasztaljuk, hogy a becsvágó ember igen jól emlékszik az általa véghezvitt jótéteményekre, de nem szívesen emlékszik azokra a jótéteményekre, amelyekben ő részesült; mert aki jótéteményben részesül, az mindig hátrányban van azzal szemben, aki a jótéteményt nyújtja; márpedig a becsvágó ember mindig mások felett akar állni.” ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, ford. SZABÓ Miklós (Budapest: Európa Kiadó, 1987), 105.

Ugyancsak érdemes felidézni Jacques Derrida gondolatmenetét, aki az adományozásban rejülő lehetetlenségre helyezi a hangsúlyt. Eszerint nem lehet beszélni az adományról anélkül, hogy ne beszéljünk annak az ökonómiával, sőt a monetáris ökonómiával való kapcsolatáról: „az egész ökonómiai mezőnek a középpontjában a kör alakzata áll. [...] Gondoljunk csak a kereskedelmi forgalomra, a javak, a termékek, a pénz vagy az áruk körforgására, a költségráfordításra, a megtérülésre, a használati érték és a csereérték felcserélődésére.”²¹ Ezzel szemben az adomány és az adományozás anökonomikus természete éppen a kör struktúrájának a megtörését célozná: az adomány (akár anyagi, akár szimbolikus jellegű) ellene van minden cserének, visszatérítésnek, kölcsönösségnek, reciprocitásnak vagy adósságnak, továbbá az ellenszolgáltatás körkörös logikája valójában megsemmisíti magát az adományt.²² Amint az anökonomikus gesztus (ajándék, adomány) feltárul a másik előtt, megszűnik természeténél fogva annak lenni, ami: „Az ajándékozás tehát soha nem létezik, nem jelenik meg. Ha megjelenik, akkor már nincs is jelen.”²³

Az erőszak mint (hamis) adomány

A *Koldustánc* főszereplője egy névtelen elbeszélő, aki a vonatcsatlakozást lekésve, pusztá időtöltésből, heccből – az eddigi olvasatokat követve úgy mondhatjuk – mindennemű célképzetet, magyarázatot és rációt nélkülöző adakozási-adományozási művelettel megaláz egy látszólag kiszolgáltatott koldust: „Ruhája csak annyira volt rongyos és piszkos, amennyire koldusoknál megszoktuk. Semmi rendkívülit nem lehetett felfedezni rajta: szabvány, göcsörtös bot, elnyűtt kalap, zsákcsíkokkal befáslizott, kinyújtott láb. Koldus, amilyen ezer és ezer van a világon.” (7.) E tett indoklásául a szöveg csupán hiányos indítékokat, elégtelen magyarázatokat és körülményeket sorakoztat fel: („besétáltam a városba, hogy ott üssem el az időt” [7]; „lehet, hogy a hőség miatt is, nem tudom” [8]; „a megalázás számtalan eszköze állt a rendelkezésemre” [12]). Máshol arról értesülünk, hogy a névtelen átutazónak engedelmességre kellett annak a rejtélyes gravitációs erőnek, amely a koldus irányába vonzotta, s a megkezdett folyamatot most már akarától függetlenül is folytatnia kell (8).

A novella struktúráját, narrációját és az elbeszélésmenet dinamikáját a koldussal folytatott embertelen kegyetlenkedés amorális és rideg, a hatalmi viszony aszimmetriáját kinyilvánító adományozási gesztusok szervezik. A hős kegyetlen adakozása

²¹ Jacques DERRIDA, *Az idő adománya*, ford. KICSÁK Lóránt (Budapest: Gond-Cura Alapítvány – Palatinus Kiadó, 2003), 17, kiemelés az eredetiben.

²² Uo., 18.

²³ Uo., 29. Peter Sloterdijk szintén úgy vélekedik, hogy az adomány képes arra, hogy a kapitalista gazdaság modelljéül szolgáló kör alakzatát megtörje, illetőleg maga az adomány akkor kerül legközelebb feladatához, ha a visszatérítés igénye kimarad az adományozó aktusból. Ehhez lásd Peter Sloterdijk munkájának *A kiteljesedett kapitalizmus: a generozitás gazdálkodása* című fejezetét: Peter SLOTERDIJK, *Harag és idő: Politikai-pszichológiai kísérlet*, ford. FELKAI Gábor (Budapest: Typotex Kiadó, 2015), 55–67.

Jan Philipp Reemtsma erőszaktipológiájában az „autotelikus erőszakforma”-ként hivatkozott gyakorlatokkal, valamint a terror, a terrorizáció és az abszolút hatalomgyakorlás koncepciójával is analogikus viszonyba állítható. Eszerint az adomány eredeti rendeltetésétől távol álló válaszreakciók kiváltását szolgálja: Mészöly átutatója nem alamizsnát oszt, hanem a hatalmi hierarchiából adódó szégyen és megalázás energiáit koncentrálna cselekedetében.

Reemtsma felfogásában az autotelikus erőszak olyan destruktív cselekvésforma, amely a test integritásának elpusztítására tör: nincsen önmegepusztító erején kívül más célja, ezért nem instrumentálható.²⁴ Reemtsma példája a katona esete, aki ráveti magát halott ellenfelére, majd szétmargangolja annak testét: egy efféle cselekedet csak patológusként (őrületként) értelmezve helyezhető el a kultúra és az erkölcs világában.²⁵ Mészöly névtelen elbeszélője a következő módon jellemzi a koldust: „Vonásai nem árultak el többet, mint amennyi emléket egy rönk idézhet fel az irtás napjaiból.” (8). Azzal, hogy a *Koldustánc* a kivágott, halott fa képét társítja a nincstelen kéregetőhöz, olyan erőszakcselekedet képzetét vetíti bele az alamizsnasztásba, amely a halott testtel való önkényes kegyetlenkedést mint az autotelikus erőszakformát tükrözi.

A narrátornak a racionálisan nehezen megközelíthető adakozási rohama a „semmiféle logikát (semmiféle instrumentális logikát) nem követő terror” megnyilvánulásaként is tekinthető.²⁶ Reemtsma szerint a terror esetében az erőszak az abszolút hatalomgyakorlás formája, legitimációja pusztán hatalmi helyzetéből adódik. Nem mondható, hogy a terrornak ne lenne logikája és működési elve, nagyon is van, mégpedig az irracionális: „Csak akkor »racionális«, ha kellő mértékű »irracionális« termel” – ezt nevezi Reemtsma terrorációnak.²⁷ A Mészöly-szöveg ebben az értelemben helyezhető a korlátlan hatalomgyakorlás, a „megalázom, mert megtehetem” erőszak-tételének dimenziójába.

Reemtsma érvelésében a terror önmagát belülről mozgatja. A gyilkosság cselekvésmintázatának irracionálisát követő Macbeth példája e kényszerű belső mozgást illusztrálja:

sejti a dinamikát, amely be fogja szippantani őt: született gyilkos lévén, élvezni fogja a tettet, és újabbakat is el fog követni. [...] Nos, ez pszichológia – egy gyilkos azt teszi, amire rendeltetett. Ám Shakespeare-nél többről van szó. Macbethnek, mint minden bitorlónak, folytatnia kell, amit elkezdett, csak-hogy ő rájön, milyen nagyon akarja is folytatni. [...] Aláveti magát a terror logikájának, amely szerint minden terrorisztikus tett indítékkal szolgál egy

²⁴ Jan Philipp REEMTSMA, *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*, ford. PAPP Zoltán (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2017), 132–141.

²⁵ Uo., 134.

²⁶ Uo., 470.

²⁷ Uo., 470.

újabbnak az elkövetéséhez, helyesebben beleveti magát ebbe a logikába, mert – ez alakjának pszichológiája – eljutott oda, ahová mindig is tartott.²⁸

Mészöly esetében az elbeszélő szintén a terrorizáció belső, önműködő logikáját követve („S akkor – lehet, a hőség miatt is, nem tudom – bizonytalan ingerültség fogott el, hogy amit elkezdtem akaratlanul, most már folytassam is.” [8]) lép be a kegyetlen adományozási dinamikába, melyben észérvekkel nehezen magyarázható tetteinek láncolatát a terror irracionális logikája strukturálja.

Még egy összefüggésre érdemes lehet felhívni a figyelmet: Reemtsma arra figyelmeztet, hogy a zsarnokok esetében az „erőszak-excesszusokat” általában az örület és az épelméjűség arányait latolgatva mérlegelik.²⁹ Reemtsma szerint ezzel szemben a hatalom csúcsein állók tetteinek magyarázata nem patológiai (erőszakos túlkapásait racionalizáló) koordinátarendszerben, hanem az abszolút hatalom és a terrorizáció összefüggésében értelmezhető.³⁰ A *Koldustánc* elbeszélője azt fontolgatva, mikor is „támadjon” (11) újra, a koldus helyébe képzeletben magát, s a kéregető személyből mérlegeli az erőszakos akció mögötti lehetséges magyarázatokat, például az örületet: „Most kell támadásba átmenni, gondoltam. [...] Hiheti azt, hogy örülttel van dolga, de hiheti azt is, hogy csak bosszantani akarják, nevetségessé tenni, méghozzá úgy, hogy a keze kötve maradjon: a pénz mindig lecsörren.” (11.)

Akár az autotelikus erőszak, akár a terrorizáció felől közelítünk a narrátor fellépéseinek lélektani vagy morális motivációihoz, Reemtsma erőszaktipológiája e megközelítés érvénytelenségére mutat rá. Olyan pszichológiai vagy erkölcsi magyarázatokat kapunk ugyanis az abszolút hatalomgyakorlás, az irracionális és az önkény formájában, melyek a kultúránk racionalizálásra törő kategóriáit (patologizálás, épelméjűség) vonják kétségbe.

Az anökonómikus gesztusok (adakozás, adomány, ajándék, alamizna) – amelyek alapvetően a kapitalista, piaci ökonómia körforgását lennének hivatottak felfüggeszteni – ritmizálódására, körforgásszerűségére figyelve újabb jelentéstartományai nyílhatnak meg a Mészöly-novellának. Ehhez a narrátor kegyetlen adakozási műveletének következtében a trópusrendszer ökonomizálódó struktúrájára érdemes a továbbiakban koncentrálnunk.

A novella mind a narratív események elrendezésében, mind a narrációszervezésben az ökonómia alapstruktúráját, a kört teszi meg rendezőelvének. Ez a történet tartalmi vonatkozásában alapvetően az anökonómikus csereforma (ez esetben az alamizna) tisztátalanságának lelepleződését jelenti,³¹ a szöveg formai jellemzőit

²⁸ REEMTSMA, *Bizalom és erőszak...*, 483.

²⁹ Uo., 503.

³⁰ Ehhez lásd az *Önbizalom az erőszak közepette* című fejezetet: uo., 500–517.

³¹ „Beszélhetünk egyrészt tisztátalan adományról, pontosan abból a szempontból, amit Derrida Maussnál kritizál, hogy ti. az adomány mindig visszafordulhat egy csereviszonyba, mindig kiderülhet róla (amint kiderült ez az alamiználkodás vagy adósságelengedés bibliai cselekedetéről is), hogy csak

tekintve pedig az adományozási tett erőszakig ívelő ismétlését, ritmizálását, illetve annak keretezését. Az elbeszélő erőszakos fellépéseit a koldussal szemben két vonatút (egy lekésett csatlakozás és egy induló szerelvény) fogja közre. Az ökonómia szempontjából e zárt időkeretnek szemantikai funkciót is tulajdoníthatunk: a *Koldustánc* cirkulációs (körszerű) adakozásait ugyanis egy újabb időtartam határolja. Az időhatár révén pedig még inkább fókuszba kerülhet az ökonómia modelljének Derrida által emlegetett sajátossága: ha egy anökonomikus csereforma határok közé kerül, s a számítás, a mérték vagy a metrika foglyává válik, elveszíti annak lehetőségét, hogy a kör modelljét megtörhesse.³²

Ugyanezt sugallja Mészöly írásának tértmetaforikája is. Az elbeszélő az idő kitöltése végett az ismeretlen város körüljárására vállalkozik. Különösen egy macskaköves templomtér kelti fel érdeklődését: „A templom körül szorosan tömörültek a zömök középületek (városháza, börtön, törvényszék, takarékpénztár, vármegyeház, pénzügyigazgatóság, elemi népiskola, lelkészi hivatal), s mind ugyanolyan sárgára voltak festve. Ez a hibátlan egyformaság alvó várakozást kölcsönzött a térnek.” (7). A narrátor beszámolója alapján a templomtér is köralakban rendeződik el. Vagyis nemcsak a novella makrostrukturális felépítése (keretezés), de annak mikrostrukturális szerkesztettsége (a lényegi cselekmény helyszíne) is egy önmagára záruló szöveg formáját ölti. Ráadásul a felsorolt intézmények (városháza, börtön, takarékpénztár stb.) maguk is szimbolikus (hatalom, tudás stb.) vagy monetáris csereügyletek, tőkefelhalmozások, befektetések színhelyei, melyek szerepeltetése több értelemben is az ökonómia körmodelljébe foglalja a cselekményben bonyolódó adományozás körforgásszerű ismétlését.

Azonban nem csak (szöveg)terek és topológiai egységek vonják korlátok közé a novellavilágot. Ha a kör alakzatába foglalt csere, visszatérés, visszatérítés, körforgás, emlékezés stb. az időt is hivatott prezentálni („az adomány és az idő a kör által körben forog”³³), akkor a *Koldustánc* idődimenzióit is intervallumokban, azaz kerettel ellátva, vissza-visszatérő vagy (erre lejjebb térek ki) számító időként jeleníti meg. Az elbeszélő felesleges idejét (az időkeretet) kitöltve („besétáltam a városba, hogy ott üssem el az időt” [7]) bonyolódik bele a koldus ritmikus (ismétlődő, visszatérő) megalázásába („De ha most újra meglátogatnám” [9]). Mindezt pedig az induló vonat menetideje (további korlát) határolja az elbeszélésben.

A novella szerkesztési elvévé valójában az egymást koncentrikus körökként határoló, az ökonómia alapmodelljét magukra öltő, zárt rendszerek (idő, tér, keret, cselekmény) válnak. Ezek az alakzatok már nem a barátsági viszonyok kiterjedését jelölik, mint erre az ajándékozást vizsgáló diszciplínák utaltak. A *Koldustánc* a kegyetlen

befektetés a jövőbe, egy mennyei kamatos megtérülés reményében.” (FOGARASI György, „Az adomány mint zsákmány: Máté és Marx a pénzmagról”, in ANDRÁS Csaba és HITES Sándor, szerk., *Kapitalizmus és irodalomtörténet*, 69–102 [Budapest: Reciti Kiadó, 2022], 100.)

³² Uo., 136.

³³ Uo., 19.

ajándékozásba, adakozásba zárt emberi viszonyokra helyezi a fókuszot. A szereplők cselekvése a camus-i előzményeken és a terrorizáción túl az intézményeket, az időt, a teret, a hatalmat, vagyis a társadalmat magát, szervező ökonómia szerint is megmagyarázható. Az elbeszélő e rendszer vonzásában, annak gravitációs erejénél fogva kerül bele egy kegyetlen adományozási körforgásba. Egyetértve a recepció megállapításaival, miszerint a *Koldustánc* narratívájából hiányoznak a lélektani motivációk, az erkölcsi és morális „létmagyarázatok”, valamint a humanizmus ideológémiája, ugyanakkor e kompozíciós technika a monetáris ökonómia ideológiájának plasztikus mását modellezheti.

A két szereplő közötti dinamika feltárásához érdemes azt a jelenetet idézni, amelyben az elbeszélő először jellemzi a koldust:

A koldus a templom oldalkijárójánál ült [...]. Szunyókált. [...] kora délután van, s tapasztalata szerint nyilván ilyenkor a legkisebb a járás-kelés – a bevétel. Azonkívül megszokott adakozói lehetnek (kisváros), akiket ismer, akiknek tudja az idejét, s elsősorban azokra van beállítva, a figyelme, az időérzéke, az egész szervezete. De az is lehet, hogy mindez kitanult rókaság, ami mögött ez lapul: bízd rám, én tudom, mikor kell a leghatásosabban működésbe lépni. [...] Szürke szeme éberebben villant, mint ahogy várni lehet a bóbiskolás után; sőt pillantásában már benne volt a latolgatás fékezettsége is, mint aki most készíti a tervet, ami szerint viselkedni fog. (7–9.)

A narrátor a koldulás szervezett és tervezett gyakorlatának minuciózus jellemzését adja itt. Baudelaire *A hamis pénz* című versének értelmezése során Derrida kitér az adomány egy speciális formájára, az alamizsna és a koldulás viszonyára. Ezeknek a társadalmi térben betöltött helyzetéről írja, hogy a találkozás a társadalom periferiáján élő szegény emberrel sosem a véletlen eredménye, hanem mindig intézményesített (egyház, törvény) vagy szimbolikus (áldozat, erkölcs, morál) keretek között történik.³⁴ A koldusnak adott adomány, az alamizsna látszólagos ökonómián kívüli jellege (ellenjegyzés nélküli, egyoldalú csereforma) mögött valójában mindig a cserekereskedelemben, a körstruktúrába visszafordítható intenció rejlik:

Amiatt mert a társadalom peremén él, mert kívül esik a munka körforgásán és a javak termelésén, és mert rendtelensége által látszólag megszakítja az azonos ökonómiai kört, a koldus a Másik feltétel nélküli kérését, az adományozásra való szüntelen felhívást, az ajándék iránti soha el nem múló szomjúságot jelenti.³⁵

³⁴ Uo., 195–207.

³⁵ Uo., 199.

A novellában a koldulás gyakorlata e szüntelen kérés és felhívás példajaként mutatkozik meg. Az alamizsnaadást a véletlennek, a spontaneitásnak vagy a rejtettségnek kellene kísérnie, a *Koldustáncban* ez azért elérhetetlen, mert az mindig az idő és a tér, az intézmények, valamint a szimbolikus tartalmak által kötelezett adásként lepleződik le. Így Mészöly írása eleve csak az adományozás irányított formájával szembeállítja olvasóját. Ezt érzékeltetheti a keretek és korlátok szerepének kihangsúlyozása.

A *Koldustáncban* az idő más összefüggésben is a számítás áldozatául esik. A koldus teste például a haszonszerzés miatt aktivizálódik (a napszaktól függően akkor ébred fel, amikor potenciálisan a legnagyobb bevétele ígérkezik): tehát a koldus az alvás és az ébredés idejét is az ökonómia szerint tagolja. A tér „alvó várakozása” így metonimikusan az anyagi javakra várakozó szegény embert is jelölheti.

A Mészöly-szövegben megjelenített szegény kéregető az adakozó idejét is strukturálja: „a maga módján osztályozni igyekszik: vajon »alkalmi« vagyok-e vagy viszszerző, akiből »állandó« is lehet.” (8) Az alamizsnát adó emberek így maguk is a kalkulációs logikán keresztül megközelíthetők, osztályozhatók a koldus szemében. Ha az ajándékozás Caplow-féle koncepcióját követjük, akkor a *Koldustánc* nem olyan nyelvet tesz lehetővé a két szereplő között, ami a barátkozás értelmében produkál jelentést, hanem az adásból eredetileg származó hatalmi relációt fordítja meg. Az ajándékozó ebben a viszonyban elveszti primátusát: az alamizsnára kötelező koldus számításai hálózakká be őt. A *Koldustánc* szegény embere a hatalomból adódó aszimmetria klasszikus „táncrendjét” írja át ezáltal.

A novella a koldust a templom mellett szerepelteti. A templom egyfelől utal az alamizsnaosztás intézményesített formájára, másfelől kijelölheti annak topológiai helyét, s ezzel a találkozás máris elveszíti véletlenszerűségét és spontaneitását. Az időbeli mellett az anökonomikus gesztus tér általi szervezethez és tervezethez is láthatóvá válik. Ugyanakkor a templom oldalkijárójánál kéregető koldus az adományadás egy másik ellentmondását is leleplezi: az adás kötelezettségének vallási jellegét, amivel az Isten felé fennálló adósságunkat törlesztjük, a túlvilági büntetést elkerülendő.³⁶ Mészöly szövege a helyválasztással a keresztényi erkölcsiség alapkövetelményét, a felebaráti szeretetet is a számítás ökonomizált struktúrájába utalja. A *Koldustánc* zárt és körszerű novellavilágát a lelepleződés színpadi tereként is jellemezhetjük: e színpadi forgatagban pedig felsejlenek az anökonomikus csereformák tisztátalanságai.

Az alamizsnára váró ember a néma kérésen, a szüntelen adományváráson kívül – miként Baudelaire prózaverseiben azt Derrida értelmezte – a nincstelen tekintet vádló pillantását is megtestesíti: „félelemet kelt, üldözőbe vesz, akár a törvény, az igazságszolgáltatás vagy egy parancs”.³⁷ E tekintet előtt a *Koldustánc* elbeszélője is védtelenül, lefegyverezve áll.

³⁶ Uo., 199–203.

³⁷ Uo., 208.

A szöveg (az adásra felszólító paranccsal) a hatalmi hierarchiák módosulásának színtere. A befektetésének megtérülését számítható koldus a prédára várakozó vad képzetét is felidézheti: itt a társadalom peremvidékén létező, mindentől megfosztott szegény ember uralkodik az adományozón. Az adás aszimmetrikus szerkezetében voltaképpen túllép az alárendelt fél szerepkörén, a kalkulációs machinációkkal ki-erőszakolt, kötelezőnek beállított alamizsnával felülemelkedik védtelenségén. Tette azért nem zsákmányszerzés (ami, egyoldalú elvételként, szintén anökonómikus forma), mert a koldus nem hagyja viszonzatlanul az alamizsnát: „Jézus kísérje útján... a kegyelmes Jézus... [...] a maga módján útravalót adott.” (9). Ez az ellenszolgáltatás szintén egy csereüzlet része, az isteni gondviselés szimbolikus ökonómiájában helyezhető el, mint később megtérülő ellenjáradék.

Az utazót a zsákmányszerzés műveletét is idéző károkozás helyett sokkal inkább a koldus tisztátalan, alamizsnaszerző komédiájában elszenvedett veresége bírja rá adakozásrohamaira. Az ostromlást imitáló adási offenzívák – amelyek intenzitásuk révén keltik erőszakos tett benyomását, másfelől a megszegyenítést célzó, nagy volumenű adásgeisztusokat is megidéznek – valójában a leleplezett ökonómiai modell szerint tagolódnak. Az elbeszélő a jegyzés-ellenjegyzés logikájával a visszatérések körszerű modellje szerint lép fel erőszakosan a koldussal szemben. Németh Gábort idézve: „úgy csinálja, hogy folyton ad neki, őrijtően sokszor, jön, ad és elmegy, visszajön, megint ad, éppen, mint a gép.”³⁸ Az ismétlődő adakozási aktusok olyan erőszakcselekedetek, amelyekkel a narrátor a koldussal szembeni hatalmi pozícióját törekszik visszaállítani. Más szóval: a színjátékban elszenvedett vereséget igyekszik kamatosan visszafizetni.³⁹ A leleplezés újabb állomásaként szemlélhető a kétpólusú haraggazdaságot érintő elbeszélői kommentár is: „Az bizonyos, hogy előbb-utóbb gyűlölni fog.” (11) A narrátor – azzal, hogy az adományért cserébe nem hálát, hanem gyűlöletet vár ellenjegyzésül – a hála irányított-szervezett, hamis és beszennyezett ökonómiáját a gyűlölet körmodellje szerint szervezi át. Mindezzel azt sugallja, hogy a novella világán belül az emberi kapcsolatfelvételnek nem állnak rendelkezésre

³⁸ NÉMETH GÁBOR, *A tejszínről* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2007), 44.

³⁹ Ebben az összefüggésben – a recepció olvasatától eltérően – a novellában színre vitt adakozás- és erőszakotörténetre látszólag adható egy pszichológiai magyarázat: az elbeszélőnek a hatalmi aszimmetria pólusait visszarendezni igyekvő cselekedeteire bosszúállásként is tekinthetünk. Így az elbeszélő a kamatos visszafizetésekkel a koldustól elszenvedett, a hatalmi viszonyokat érintő vereségét bosszulja meg. Másképpen: a narrátor bosszúja valójában a hatalmi aszimmetria klasszikus táncrendjét átrendező koldus cselekedetét állítja vissza eredeti pozíciójába. Ez ugyanakkor szintén az ökonómián alapul: a bosszú célja a múltban esett sérelem (mint adósság) törlesztése. Mészöly szövegében a narrátor erőszakos fellépésének is ebben az értelemben adható morális-pszichológiai magyarázat: a bosszúban, s e lélektani motivációban ugyanis ismét az ökonómia körmodelljét biztosító adás-vétel logikája ismerhető fel. Vagyis a *Koldustánc* csakugyan nem él a Camus révén is felülbírált narrációk kauzális és ok-okozati magyarázataival, a megnyugtató létmagyarázatok és világképek narrációs tükröztesével, de ezek helyére ismét csak a monetáris ökonómia ideológiáját állíthatja. A bosszú és az adósság részletes kapcsolatához például lásd SLOTERDIJK, *Harag és idő*, 56.

tiszta és autentikus formái, azok minduntalan az alakoskodás, a színlelés, esetleg (valódi érzelelként-válaszreakcióként) a gyűlölet struktúrái közé zártak.

A *Koldustánc* ökonómiai értelmezésének zárógondolatait, a cím szemantikájának feltérképezését mi sem indokolhatja jobban ehelyütt, minthogy ezáltal kezdet és vég ciklikus körmodelljét kölcsönözzük jelen írásnak is. Mészöly novellájának címe mind szemantikai, mind grammatikai értelemben olyan kicsinyítő tükör, amely a szöveg itt felvázolt jelentéstartományának egészét magába sűríti. A tánchoz társítható, az ökonómiát szintén jellemző képzetek (a ritmus, a visszatéréseken alapuló mozgás) már a címbe előrevetítik a novella cselekményében színre vitt és a narrációval is megmutatott, a csereformákat szervező körmodellt. Egyúttal újabb korlással vonja körül azokat, hiszen anticipálja e zárt rendszer megtörhetetlenségét: „a pénz mindig lecsörren.” (11) Akárcsak Mészöly Miklós novellája, amely az intertextuális szövegcsere-folyamatok ökonómiájában afféle mindig lecsörrenő pénzermeként ad utólagos hírt magáról olvasóinak.⁴⁰

⁴⁰ Az irodalmi szöveg mint zsebből előhúzzható pénzérme metaforájához lásd Mark OSTEEN, „The Intertextual Economy in »Scylla and Charybdis«”, *James Joyce Quarterly* 28, 1. sz. (1990): 197–208, 202.